

ПРИМУС У МЕХАНІЗМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН

Погрібний С. О.

Реалізація будь-якого суб'єктивного права вимагає певних гарантій, закріплення прийомів та способів, які спрямовані на забезпечення нормального розвитку регулятивних правовідносин, а у випадку посягання на них – застосування заходів щодо поновлення їх у первісному стані або наближення до такого [1, с. 41]. У літературі справедливо відзначається, що «можливість захистити порушене чи спірне суб'єктивне цивільне право або охоронюваний законом інтерес є одним з найважливіших прав особи, що суттєво визначає її місце у суспільстві» [2, с. 24]. Саме тому закріплення в новітньому цивільному законодавстві України положень щодо захисту цивільних прав та інтересів безперечно заслуговують на увагу та схвалення, особливо що стосується підвищеної уваги законодавця, яка прослідковується як у кількісних (від однієї статті у ЦК УРСР 1963 року до окремих глави ЦК України 2003 року), так і якісних змінах. Це полягає також у розширенні кола суб'єктів захисту цивільного права і збільшенні можливих форм захисту тощо [1, с. 41]. В аспекті дослідження механізму правового регулювання договірних цивільних відносин можливість захисту суб'єктивних цивільних прав постає як факультативний завершальний елемент такого механізму. У зв'язку із цим видається необхідним дослідження не тільки загальних питань захисту цивільних прав, а й окремих способів його здійснення.

Відомо, що підставами для захисту цивільного права є його порушення, невизнання або оспорювання.

Порушення цивільного права – результат протиправних дій, унаслідок чого воно зазнало зменшення або ліквідації, що позбавляє його носія можливості здійснити, реалізувати це право повністю або частково.

Невизнання цивільного права – це дії носіїв пасивного цивільного обов'язку, які полягають у запереченні цивільного права уповноваженої особи, внаслідок чого остання повністю або частково позбавляється можливості реалізувати своє право. Неприятливий наслідок може бути як при так званих «абсолютних», так і при відносних цивільних правовідносинах.

Оспорювання цивільного права – це такий стан цивільних правовідносин, при якому між його учасниками існує суперечка з приводу наявності чи відсутності у них суб'єктивного права, а також щодо приналежності такого права певній особі. Оспорюване цивільне право ще не порушене, але виникає невизначеність у праві, що зумовлює неможливість його повного або часткового використання. Наприклад, при розгляді справи про визначення частки майна у спільній власності сторони правовідносин спільної власності (співвласники) звертаються до суду для того, щоб вирішити цю суперечку і визначити справжню частку кожного із співвласників [3, с. 183-184].

В умовах побудови правової держави однією з гарантій прав і свобод учасників цивільних відносин є правовий захист. Проте суть правового захисту в правовій літературі трактується неоднозначно.

На думку Г. М. Стоякіна, правовий захист включає в себе три моменти:

- видання норм, які встановлюють права та обов'язки, визначають порядок здійснення їх, захисту та застосування санкцій;

- діяльність суб'єктів із здійснення і захисту своїх суб'єктивних прав;

- запобіжна діяльність держави і громадських організацій, а також діяльність із реалізації правових санкцій [4, с. 34].

© С.О. Погрібний, 2015

В. І. Тертишников захистом права називає таке здійснення права та перетворення правовідносин, яке можливе лише з допомогою спеціального державного органу. При цьому він посилається на ситуацію, яка складається при розірванні шлюбу в органах ЗАГСу за заявою обох з подружжя (за правилами попереднього законодавства про шлюб та сім'ю – С.П.) [5, с. 9].

М. С. Малєїн уважає, що правовий захист – це система юридичних норм, які спрямовані на запобігання правопорушенню та ліквідацію його наслідків [6, с. 192].

С. С. Алексєєв дотримується думки, що правовий захист – це державно-примусова діяльність, спрямована на поновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [7, с. 188].

З. В. Ромовська зазначає, що «правовий захист – завжди акт, що вже відбувся». У деяких випадках для реалізації заходу державного примусу достатньо винесення судового рішення. Оскільки в рішеннях про визнання права чи розірвання договору відповідач не примушується до певної активної поведінки, акт правосуддя і правовий захист збігаються у часі. Якщо ж відповідач присуджується до певної поведінки (повернути майно, сплатити неустойку) – реалізація державного примусу органічно пов'язана з виконанням рішення, без чого правовий захист не можна вважати таким, що відбувся [8].

Отже, під захистом слід розуміти дії уповноваженої особи, а також діяльність юрисдикційних органів та осіб, які у передбаченому законом порядку зобов'язані вжити заходів для поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного цивільного права. Захист відрізняється від поняття «охорона» тим, що останнє більш ширше і включає, окрім захисту, вжиття заходів для недопущення порушення суб'єктивних цивільних прав, у тому числі правовиховного, освітнього характеру, а також застосування норм про відповідальність до осіб, які порушили або недотримуються приписів актів цивільного законодавства [9]. Відповідно *право на захист* – це передбачені законом вид і міра поведінки уповноваженої особи, цивільні права якої зазнали посягання, що полягають у можливості вчинення самостійних дій, спрямованих на поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного права, а також зверненні до юрисдикційних органів для здійснення захисту права.

Визначення здійснення захисту через право (можливість) або через обов'язок залежить від суб'єкта здійснення діяльності стосовно захисту, а також волевиявлення учасника цивільних правовідносин, право якого зазнало несприятливого впливу. Для уповноваженої особи застосування захисту становить право, яке включає як право самостійно здійснити поновлення порушеного права у межах і у порядку, визначеному законом (самозахист), так і звернутися до уповноваженого державного, самоврядного чи громадського органу чи особи за захистом свого права чи інтересу. Для останніх же здійснення такого захисту, якщо воно складає їх повноваження, є обов'язком [1, с. 42].

З урахуванням викладеного, у сучасній науці цивільного права «форми (способи) захисту цивільного права ще поділяють на юрисдикційні та неюрисдикційні, тобто здійснювані відповідно із зверненням до юрисдикційних органів (осіб) – правозахисних структур, чи без такого. Протягом нетривалого часу поняття «юрисдикція» все більше і більше заповняє нормативні приписи українського законодавства. Адаже ще донедавна це поняття

використовувалося лише в похідному від міжнародного, внутрішнього законодавстві і визначало або поширення влади, суверенітету держави, або повноваження різноманітних міжнародних третейських органів» [1, с. 43].

Під способом захисту суб'єктивного права розуміється визначений законом порядок забезпечення відновлення (визнання) порушених прав і одночасного правового впливу на порушника з метою відновлення порушеної майнової і немайнової сфери. Положеннями актів цивільного законодавства (стаття 16 ЦК) встановлюються такі способи захисту цивільних прав: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку особи в натурі; 6) зміна правовідносин; 7) припинення правовідносин; 8) відшкодування збитків та інші способи залагодження матеріальної шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Перелік способів захисту в статті 16 ЦК України не є вичерпним. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом. Як правило, особа, право якої порушене, може скористатися не будь-яким, а цілком конкретним способом захисту свого права. Іноді спосіб захисту порушеного права прямо визначений спеціальним законом. Так, наприклад, власник, який незаконно позбавлений права володіння річчю, відповідно до ст. 387 ЦК України, вправі витребувати її з чужого незаконного володіння, тобто відновити становище, що існувало до порушення права. Частіше ж власнику суб'єктивного права надається можливість вибору способу захисту свого порушеного права. Так за договором роздрібної купівлі-продажу, в разі виявлення покупцем недоліків, не застережених продавцем, або фальсифікації товару покупець має право за своїм вибором вимагати безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат на їх виправлення покупцем, або заміни товару на товар належної якості, або відповідного зменшення ціни, або відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми (стаття 708 ЦК України) [10, с. 256-257].

Право на захист особа здійснює на свій розсуд. Відмова (нездійснення) особи від здійснення права на захист не є підставою для припинення порушеного права, крім випадків, передбачених законом (ст. 12 ЦК України). Закріплення цього положення у тексті ЦК України підкреслює реалізацію українським законодавцем одного з основоположних принципів цивільного права – ініціатива суб'єкта як при здійсненні прав, так і при реалізації цивільно-правової відповідальності [9; 11, с. 80]. «Наприклад, замовник за договором підряду в разі виявлення допущених у роботі відступів від умов договору або інших недоліків зобов'язаний негайно заявити про них підрядникові. Якщо замовник не зробить такої заяви, він втрачає право у подальшому посилатися на ці відступи від умов договору або недоліки у виконаній роботі (ст. 853 ЦК)» [3, с. 184].

Підбиваючи підсумок викладеному в цій роботі, необхідно зауважити, що примус до належної реалізації змісту договірних цивільних правовідносин має важливе значення для ефективності їх правового регулювання. Із метою належного наукового осмислення положень ЦК України про захист суб'єктивних цивільних прав, нами запропоновано власну їх класифікацію, визначено місце в ній всіх передбачених чинним ЦК України способів захисту, досліджено їх зміст та запропоновано шляхи його удосконалення.

Під захистом необхідно розуміти дії уповноваженої особи, а також діяльність юрисдикційних органів та

осіб, які у передбаченому законом порядку зобов'язані вжити заходів до поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного цивільного права. Відповідно *право на захист* – це передбачені законом вид і міра поведінки уповноваженої особи, цивільні права якої зазнали посягання, що полягають у можливості вчинення самостійних дій, спрямованих на поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного права, а також зверненні до юрисдикційних органів для здійснення захисту права. Для уповноваженої особи застосування захисту становить право, яке включає як право самостійно здійснити поновлення порушеного права в межах і в порядку, визначеному законом (самозахист), так і звернутися до уповноваженого державного, самоврядного чи громадського органу чи особи за захистом свого права чи інтересу. Для останніх же здійснення такого захисту, якщо воно складає їх повноваження, є обов'язком.

З урахуванням викладеного відзначаємо, що форми (способи) захисту цивільного права поділяються на юрисдикційні та неюрисдикційні, тобто здійснювані відповідно із зверненням до юрисдикційних органів (осіб) – правозахисних структур, чи без такого. Під способом захисту суб'єктивного права розуміється визначений законом порядок забезпечення відновлення (визнання) порушених прав і одночасного правового впливу на порушника з метою відновлення порушеної майнової і немайнової сфери.

Література

1. Білоусов Ю. В. Захист цивільних прав та інтересів: питання теорії, юрисдикції та завершеності / Ю. В. Білоусов // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць / Ред. кол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – Одеса: Одеська нац. юрид. акад., 2004. – Вип. 23. – С. 41-45.
2. Сульженко Ю. Форми і способи захисту суб'єктивних прав та законних інтересів / Ю. Сульженко // Право України. – 2005. – №12. – С. 24-28.
3. Харитонов Є. О. Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 960 с.
4. Стоякин Г. Н. Понятіе защиты гражданских прав / Г. Н. Стоякин // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. – Свердловск, 1973. – С. 34.
5. Тиртишніков В. І. Захист сімейних правовідносин в цивільному судочинстві / В. І. Тиртишніков. – Харків, 1976. – 124 с.
6. Малєин Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н. С. Малєин. – М., 1981. – 216 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. 1. – 360 с.
8. Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве / З. В. Ромовская. – Львов, 1985. – 180 с.
9. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Д. А. Липинский. Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Р. Л. Хачатурова. – СПб: Юридический центр Пресс, 2003. – 387 с.
10. Цивільне право України: Підручник: У 2-х т. Т. 1. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
11. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / А. Ю. Бабаскін, Т. В. Боднар, Ю. Л. Бошицький та ін. За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К.: Концерн «Видавничий Дім "Ін Юре"», 2003. – 520 с.

Погрібний С. О.

доктор юридичних наук, доцент,
в.о. завідуючого кафедрою соціальної медицини,
медичного права та менеджменту Одеського
національного медичного університету,
член-кореспондент НАПрН України
Надійшла до редакції: 18.04.2015